

GRAMATYKI JĘZYKA POLSKIEGO

Aleksandra Żurek-Huszcz
(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: zurek.huszcz@gmail.com)

POTEŹNÉJ MOWY TAJEMNICE... PRAKTYCZNY WYKŁAD NAUKI JĘZYKA POLSKIEGO OBEJMUJĄCY ŹRÓDŁOSŁÓW, SKŁADNIĄ I PISOWNIĄ JÓZEFY KAMOCKIEJ

AUTOR: Józefa Kamocka.

PEŁNY TYTUŁ: *Praktyczny wykład nauki języka polskiego obejmujący źródłosłów, składnię i pisownią.*

OFICyna WYDAWNICZA: Skład Główny w Księgarni Michała Glücksberga.

MIEJSCE WYDANIA: Warszawa.

ROK WYDANIA: 1870.

FORMAT: 8°.

LICZBA STRON: 181.¹

JEZYK: polski.

INFORMACJA O AUTORCE

Józefa Kamocka żyła w latach 1830–1897. Była nauczycielką szkół żeńskich w Warszawie i autorką wielu dzieł. Zadebiutowała dwiema publikacjami o charakterze religijnym. Na podstawie doświadczeń pedagogicznych J. Kamockiej jako nauczycielki języka ojczystego powstały dzieła do nauki języka polskiego, m.in. omawiany *Praktyczny wykład...*²

CHARAKTERYSTYKA DZIEŁA

Praktyczny wykład nauki języka polskiego obejmujący źródłosłów, składnię i pisownią Józefy Kamockiej to jedna z pierwszych gramatyk

¹ Podana liczba dotyczy stron zawierających wywód właściwy, numerowanych cyframi arabskimi. Część tę poprzedza dedykacja oraz dwustronicowa przedmowa. Na końcu znajduje się dwustronicowy spis treści (*Treść i porządek rzeczy*) oraz jednostronicowe *Sprostowanie ważniejszych pomyłek*.

² Pełna bibliografia dzieł J. Kamockiej por. Estreicher 1987, 76–80.

języka polskiego napisanych przez kobietę [I wydanie: 1870 r.].³ Dopiero w początkach XIX wieku kobiety, przez stulecia odsunięte od nauki na poziomie wyższym niż podstawowy, zyskiwały wpływ na teorie pedagogiczne oraz na powstające podręczniki.

Pierwszą autorką podręcznika, historii Polski przeznaczonej dla ludu [1818 r.], była Izabela Czartoryska. Ze względu na ograniczony dostęp kobiet do kształcenia wyższego i do wykonywania pewnych zawodów zakres tematyczny książek dydaktycznych pisanych przez kobiety był niewielki. Służyły one przede wszystkim do nauczania początkowego, a na wyższych poziomach – do nauki ojczystego języka i historii kraju [Kosmowska, Mikulszyc, Szcówna 1912, 12]. Podręcznik J. Kamockiej, wyjaśniający zasady gramatyki dzieciom klas pierwszych, drugich i trzecich, wpisuje się w te tendencje.

Józefa Kamocka świadoma jest swojej wyjątkowej roli jako autorki gramatyki; takie podręczniki były dotychczas pisane przez mężczyzn.

Dziwnie wyglądać może kobiece nazwisko na dziełku, którego treść wykazując grunt, a nie polot myśli, tak się zimną i poważną na pozór wydaje

– tak rozpoczyna się przedmowa do *Praktycznego wykładu...* [s. I]. Autorka przywołuje w niej innych autorów gramatyk, takich jak T. Sierociński, F. Żochowski, J. Muczkowski i A. Małecki, podkreślając, że nie ma „zuchwałej chęci”, by ją – jako kobietę – stawiano na równi z nimi. O ile bowiem wymienieni autorzy pisali gramatyki „dla dojrzałych już nieco umysłów” [s. I], jej podręcznik przeznaczony jest do nauki dzieci; jest „jak katechizm matki, co dlatego właśnie, że nieuczona sama, łatwiej się do pojęcia swojej dzieciny nagina” [s. I].

Gramatyka J. Kamockiej opiera się na jej własnym doświadczeniu związanym z pracą nauczycielki, lecz także na nowoczesnych teoriach wychowania, propagowanych na gruncie polskim przez Stanisława Jachowicza. Józefa Kamocka dedykuje mu swoją książkę. „Cześć będzie pamięci Jachowicza – pisze – który dla mnie najlepszym był nauczycielem i wzorem, bo praca jest moja – pomysły były Jego” [s. II].

Przywoływany przez J. Kamocką Stanisław Jachowicz (ur. 1796, zm. 1857) był polskim poetą, pedagogiem, działaczem charytatywnym, jednym z ważniejszych polskich bajkopisarzy, twórcą gatunku powiastek dziecięcych. Jego utwory, m.in. wiersz *Chory kotek*, do dziś cieszą się popularnością [zob. Kaniowska-Lewańska 1986].

³ W tym czasie gramatyki publikowały także m.in. (w kolejności chronologicznej) E. Gosselinowa [1846], J. Goczałkowska [1861], T. Radońska [1870], J. Małczyńska [1877], W. Korwinówna [1889], R. Szumowska [1898], A. Szcówna [1898], zob. Kosmowska, Mikulszyc, Szcówna 1912, 35–45; Baranowski, Parasiewicz 1898, 15–17 i 35–40.

Stanisław Jachowicz zasłużył się też na polu teorii wychowania: podjął „próbę opracowania metody rozwoju umysłowego dziecka poprzez przygotowanie odpowiednich ćwiczeń” [Kaniowska-Lewańska 1986, 59]. Pragnieniem Józefy Kamockiej było kontynuowanie dzieła jej nauczyciela.

Zagadnienia gramatyczne w podręczniku J. Kamockiej omówione są w konwencji prostych pytań i odpowiedzi, np. „P. Co to jest grammatyka? O. Grammatyka jest to zbiór uwag nad mową i pismem” [s. 2]. Dialogi te składają się na krótkie fragmenty opatrzone nagłówkami. Brak jest wyrazistej, zhierarchizowanej struktury tych części (zajmujących od pół strony do kilkunastu stron), tytuły charakteryzują się bowiem dowolnością, jeśli chodzi o rodzaj i wielkość czcionki. Dopiero lektura spisu treści przynosi informację o tym, że w zamiarze autorki niektóre fragmenty są częścią większej całości, np. passusy zatytułowane *O liczbach*, *Wzory przypadkowania formy 1, 2 i 3*, *Cechowe zakończenia przypadków* są przyporządkowane rozdziałowi *O rzeczowniku*.

Nie nazwano też omawianych działów gramatyki. Na podstawie spisu treści wyodrębnić można następujące: *O Grammatyce* (wykład morfologii), *Nauka o składni*, *O użyciu znaków przestankowych*, *O pisowni*.

Niektóre fragmenty opatrzone są zapisanymi inną czcionką *Uwagami*. Zawierają spostrzeżenia dodatkowe, dotyczące np. form wyjątkowych wobec zaprezentowanej właśnie reguły czy toczącego się wówczas sporu o zakończenia przymiotników rodzaju męskiego w narzędniku i miejscowniku liczby pojedynczej. Odnaleźć w nich można też wskazówki dydaktyczne wyjaśniające, jak najlepiej zaprezentować dzieciom omawiane zagadnienie.

W gramatyce J. Kamockiej dość silnie widoczne są odwołania do Boga i religii, które były przedmiotem większości jej dzieł. Autorka pisze o mowie jako o „jednym z największych dobrodziejstw Bożych wylanych na ludzi” [s. 1]; musi być ona kształcona, nim się rozwinie „ku chwale Bożej”. Także ilustrujące wywód przykłady i ćwiczenia dobierane są tak, by przekazywać dzieciom ważne wartości: miłość do Boga i bliźniego, grzeczność, posłuszeństwo wobec starszych, dobre wychowanie, np. „Dobrym dzieciom Pan Bóg błogosławi”; „Jeżeli zobaczywszy biednego nie masz ochoty ulżyć nędzy jego, to złe jest serce twoje, i Bóg nie będzie miał litości dla ciebie”; „Wiecie już, że rzeczami dla każdego najdroższymi są religia – którą wyznaje; ziemia – na której się urodził; i język – którym od kolebki przemawia i w którym Pana Boga chwali”.

O Grammatyce

Część zatytułowana *O Grammatyce* rozpoczyna się zdefiniowaniem przedmiotu badań: mowy, gramatyki, głosek (które dla autorki równe są pojęciu litery) i sylab. Większy fragment poświęcony jest wyrazom, definiowanym jako „część mowy, mająca jakieś znaczenie w myśli” [s. 7]. Wyrazy dzielą się na odmienne: imię (w tym: rzeczownik, przymiotnik i liczebnik), zaimek, słowo (czasownik) i imiesłów zwyczajny (współcześnie: imiesłów

przymiotnikowy bierny) oraz nieodmienne: przyimek, przysłówek, spójnik, wykrzyknik, imiesłów osobliwy (współcześnie: imiesłów przysłówkowy współczesny i uprzedni). Autorka omawia każdą z tych części mowy. Następnie zamieszczono ćwiczenia dla dzieci uczących się w klasie pierwszej⁴ na rozbiór logiczny i gramatyczny sześciu zdań, np. „Przyuczona dziewczynka, aby cudzą radość przekładała nad własną, w dzieciennym już wieku daje dowody zapomnienia siebie dla najukochańszych swoich”. Józefa Kamocka podaje, że istnieją cztery rodzaje *odmian gramatycznych*, rozumianych jako „wyjaśnienie stosunku wyrazu do myśli” [s. 21]: rodzajowanie, przypadkowanie, liczbowanie i stopniowanie.

W kolejnym rozdziale szczegółowo przedstawiono poszczególne części mowy. Omówienie każdej składa się z opisu teoretycznego i wzorców odmiany, zaprezentowanych na przykładach.

Jako pierwszy przedstawiono rzeczownik (J. Kamocka wymiennie stosuje termin *imię rzeczowne*). Autorka wyróżnia siedem przypadków, nie nazywając ich, lecz jedynie numerując. *Przypadek 1-szy* odpowiada dzisiejszemu mianownikowi, *2-gi* – dopełniaczowi, *3-ci* – celownikowi, *4-ty* – biernikowi, *5-ty* – wołaczowi, *6-ty* – narzędnikowi, a *7-my* – miejscownikowi. Kolejność przypadków jest zatem zgodna z gramatyką łacińską. Rzeczowniki mogą być rodzaju męskiego, żeńskiego lub nijakiego i występować w liczbie pojedynczej lub mnogiej. Liczba podwójna jest dla J. Kamockiej zjawiskiem minionym.

W dalszych częściach omówiono kolejno przymiotniki, liczebniki, zaimeki, słowa (czasowniki) – tym poświęcono najwięcej uwagi – imiesłowy, przyimki, przysłówki, spójniki i wykrzykniki.

Nauka o składni

Kolejny dział zatytułowany został *Nauka o składni (dla uczących się bez pomocy drugich)*. Józefa Kamocka definiuje składnię jako „część grammatyki mającą na celu nie wyrazy lecz zdania” czy, innymi słowy, naukę „składania pojedynczych wyrazów w całość” [s. 89]. Autorka dzieli składnię na rozbiorową (analityczną), której zadaniem jest wydzielenie pojedynczych części zdania, a także zbiorową (syntetyczną), pokazującą, według jakich reguł (zasada rządu, zgody i szyku) należy tworzyć zdania. Dalszy opis – poprzedzony definicjami części zdania i rodzajów zdań – podporządkowany został temu podziałowi.

W części zatytułowanej *Składnia analityczna* J. Kamocka omawia teoretyczne podstawy rozbioru zdań i prezentuje kilka przykładów prawidłowego rozbioru. Określa główne części zdania: podmiot oraz *przymiot* (orzecznik) i łącznik, które tworzą *opowiednik* (orzeczenie). Zauważa, że funkcję podmiotu i przymiotu pełnić mogą różne części mowy. Łącznik

⁴ Jest to jedyny fragment podręcznika, w którym określono, dla dzieci z której klasy przeznaczone są omawiane zagadnienia i podane ćwiczenia. Informacje te częściowo uzupełniono w kolejnych wydaniach.

może być wyraźny, np. „Głębia morskiego oka *jest* niezmierna”, domysłny, np. „Łąki i kwiatki (są) Boże, a nie (są) Twoje”, oraz ukryty, np. „o jakżeś cudna, Śto-Jańska nocy”. Opowiednik może być jednowyrazowy lub dwuwyrazowy. Józefa Kamocka omawia wyraz podrzędny i określa, jakie części mowy mogą pełnić jego funkcję. Na sześciu przykładach zdań (np. „Natura dzikie i swobodne porozrzuciła zioła i kwiaty po ich macierzystych górach”) pokazuje główne i podrzędne części zdania. Następnie omawia rodzaje zdań i podaje przykłady zdań głównych z określającymi (np. „Nie daj mi odejść od Ciebie, *aż się ucieszy dusza moja wspomnieniem Twojej dobroci, aż mi promyk nadziei serce rozweseli*”) i z dopełniającymi (np. „Osądź sam, *co może usprawiedliwić postępowanie twoje?*”). W części *O skracaniu zdań* autorka zauważa, że zdania podrzędne można zastąpić imiesłowem oraz, w wypadku zdań dopełniających, rzeczownikiem, bezokolicznikiem (*trybem bezokolicznym*) lub trybem rozkazującym (np. „Zaleć dzieciom, *aby cicho były* oraz *zaleć dzieciom cichość*”). Na dziesięciu przykładach (np. „Obchodząc rynek, myślałam o uroczystościach, o wielkich wypadkach, których był świadkiem”) pokazuje przykłady rozbioru zdań, polegające na wskazaniu podmiotu i opowiednika oraz określeniu rodzaju zdań składowych.

W kolejnym rozdziale autorka opisuje składnię syntetyczną, rozumianą jako „wiązaną myśli z pojedynczych słów czyli wyobrażeń” [s. 121] i dzieloną na składnię rządu, która „okazuje zależność jednych wyrazów od drugich” [s. 121], składnię zgody, rozumianą jako „zbiór prawideł, podług których wyrazy odmienne zgadzać się z sobą powinny” [s. 136] oraz składnię szyku, która „uczy nas jak mamy w zdaniu porządkować wyrazy, ażeby mowa była jasna, zrozumiała i przyjemna dla ucha” [s. 145]. W następnej kolejności J. Kamocka prezentuje reguły rządzące prawidłowym użyciem trybów i czasów.

O użyciu znaków pisarskich

W rozdziale *O użyciu znaków pisarskich* autorka omawia interpunkcję. Opisuje prawidłowe użycie przecinka, średnika, dwukropka, punktu (współcześnie: kropki), znaku zapytania, wykrzyknika, pauzy, kropek (współcześnie: wielokropka), nawiasu, cudzysłowu i łącznika.

O pisowni

Ostatnia część podręcznika J. Kamockiej jest poświęcona ortografii (*O pisowni*). Autorka omawia pisownię samogłosek (ze szczególnym uwzględnieniem reguł dotyczących pisowni samogłosek ścieśnionych *é i ó* oraz samogłosek nosowych *ą i ę*) i spółgłosek (specjalną uwagę zwraca na pisownię głosek dźwięcznych i bezdźwięcznych). Podaje też reguły rządzące pisownią wielkimi literami, a także pisownią łączną i rozdzielną.

RECEPCJA DZIEŁA

Gramatyka Józefy Kamockiej trafiła na podatny grunt i wzbudziła spore zainteresowanie. Wznawiano ją aż osiem razy, w równych odstępach czasu (w latach 1873, 1876, 1880, 1882, 1887, 1895 i 1900⁵). Już w przedmowie do wydania drugiego J. Kamocka pisze o pozytywnych recenzjach, jakie zebrało jej dzieło:

nie ominęło mnie nic, co często stokroć zasłużeńszych omija; nie brakło mi ani zaszczytnych dla mnie dowodów uznania znakomitych w świecie naukowym mężów, ani przychylnych słów popierających mą pracę [1873, III].

Podręczniki J. Kamockiej cieszyły się popularnością nie tylko wśród matek, lecz także w szkołach, dzięki czemu „była istotnie pierwszą autorką, której dziełka wywarły wpływ silniejszy na nauczanie szkolne” [Kosmowska, Mikulszyc, Szycówna 1912, 14].

Ani w dawnych, ani we współczesnych opracowaniach dotyczących gramatyk, historii języka i historii wychowania nie poświęcono J. Kamockiej większej uwagi. Jej nazwisko wspomina Z. Klemensiewicz w *Historii języka polskiego* [1974, 674] oraz M. Skarżyński w swojej pracy *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku* [2001, 30].

CIEKAWOSTKI

- Przekształceniu uległ tytuł dzieła: w wydaniu drugim, trzecim i czwartym *źródłosłów* zastąpiono *etymologiją*. Wydania od piątego do ósmego podtytułu nie miały. Wydanie dziewiąte zostało opatrzone podtytułem *według uchwał Akademii Umiejętności w Krakowie*.⁶
- W wydaniu szóstym [1887 r.] i później J. Kamocka odeszła od przyjętej konwencji pytań i odpowiedzi i wprowadziła podział na paragrafy.
- Od wydania trzeciego [1876 r.] zmienił się wydawca: książkę drukowano w Księgarni Gebethnera i Wolffa.

WERSJA ELEKTRONICZNA

<http://www.sbc.org.pl/dlibra/doccontent?id=80442>

Bibliografia

M. Baranowski, S. Parasiewicz, 1898, *Książki szkolne w szkołach ludowych galicyjskich i w innych ziemiach polskich dawniej używane*, Lwów; online: <http://mbc.cyfrowemazowsze.pl/dlibra/doccontent?id=4588> [dostęp: 27.04.2017].

⁵ Wszystkie wydania, z wyjątkiem trzeciego, określono epitetem *poprawne* (poprawione).

⁶ Samogłoskę *é* (*e ścieśnione*) przestano odnotowywać w wydaniu ósmym z 1895 r. Zapis samogłoski *é* zlikwidowano – na mocy uchwały Akademii Umiejętności – w 1891 r.

- K. Estreicher, 1987, *Bibliografia polska XIX stulecia*, t. XIV, Kraków; online: http://www.estreicher.uj.edu.pl/skany/?dir=dane_xix_index|II%20ed./14 [dostęp: 12.05.2017].
- I. Kaniowska-Lewańska, 1986, *Stanisław Jachowicz: życie, twórczość i działanie*, Warszawa.
- Z. Klemensiewicz, 1974, *Historia języka polskiego*, Warszawa.
- I. Kosmowska, D. Mikulszyc, A. Szyćówna, 1912, *Kobieta polska jako autorka pedagogiczna*, Warszawa; online: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=26105> [dostęp: 13.05.2017].
- M. Skarżyński, 2001, *W kręgu gramatyk polskich XIX i XX wieku*, Kraków.